

НУТҚ МАДАНИЯТИНИНГ ЭТИК АСПЕКТИ

Самигова Хушнуда Ботировна ЎзДЖТУ доценти, ф.ф.д.

(kabsam@yandex.ru)

Жураева Ш. УзДЖТУ Таржимонлик факултети талабаси

Зокирова М. УзДЖТУ Таржимонлик факултети талабаси

Умаралиева Р. УзДЖТУ Таржимонлик факултети талабаси

Нутқ маданиятининг этик аспекти, асосан, нутқнинг маълум бир жамоага тегишли бўлган одоб-ахлоқ қоидаларини инобатга олган ҳолда баён этилиши билан боғлиқ бўлган муаммоларни ўрганиш билан шуғулланади. Маданий сўзлашга интилиш, ўз навбатида, нутқий этикет қоидаларига риоя қилишни ҳам талаб этади. Тилшуносликда нутқ маданиятининг этик аспекти йўналишини ўзаро муомалада қўлланиши *нутқ одоби* ҳамда *нутқий этикет* номлари билан ҳам атаб келинмоқда.

Нутқий этикет деганда, бир тил жамоаси доирасида амал қилинган анъанавий қоидалар, суҳбатдошларнинг бир-бирини ўзаро назорат қилиши¹, кишилар ўртасидаги нутқий алоқа жараёнида қўпол сўз ва иборалар қўшмасдан, ўз фикрини аниқ, пишиқ, хатосиз ва чиройли қилиб ифодалаш², айтилиши зарур бўлган хабарларни, тингловчини ҳурмат қилган ҳолда, унинг кўнглига мос, адабий тил меъёридаги ифодалар билан етказиш³ назарда тутилади. Баъзи олимлар *нутқ одоби* деб юритилган содда ва ўринли гапириш, қисқа ва мазмундор сўзлаш, эзмалик ва лақмаликни қоралаш, кексалар ва устозлар олдида гапирганда одоб сақлаш, тўғри, рост ва дадил гапириш, ёлғончилик ва тилёғламаликни қоралаш сингари бир қатор қоида ва кўрсатмалар *нутқ маданияти* тушунчасининг айнан ўзидир, деган қарашларни ҳам илгари сурадилар⁴. Н. **Формановская**⁵, *нутқ одоби* деганда сўзлашув

---

¹ Қосимов Э.Й. Шифокорнинг нутқ маданияти ва бемор билан мулоқот санъати. – Т.: Шарқ, 2002. – Б. 13.

² Маматов А.Э. Нутқ маданияти ва тил нормасига оид терминлар ва тушунчалар изоҳи. – Т.: Bayoz, 2014. – Б. 21.

³ Қудратов Т. Нутқ маданияти асослари. – Т.: Ўқитуви, 1993. – Б. 77.

⁴ Пулатов И., Аҳмедова Ҳ. Нутқ маданияти усуллари. – Т.: Fan va texnologiya, 2008. – Б. 27.

⁵ **Формановская** Н.И. Русский речевой этикет: лингвистический и методический аспекты. – М.: Высшая школа, 1967. – С. 160.

қоидаларини тартибга солувчи миллий хусусиятларни, жамият томонидан суҳбатдош билан мулоқот ўрнатиш, мулоқотни танланган тоналликда давом эттириш ёки тугатиш учун қабул қилинган сўзлаш формулаларини назарда тутати.

Мулоқот жараёнида сўзловчи ва тингловчи риоя қилиши лозим бўлган қоидалар мавжуд бўлиб⁶, қисқа ва лўнда сўзлаш, ёлғон ишлатмаслик, шахсий “мен”га урғу беравермаслик, мақтанчоқлик қилмаслик, тинглай билиш, гапни бўлмаслик каби бир қатор қоидалар шулар жумласидан.

Нутқ одоби фарзанд, ота-она, устозлар, буви ва бува, дўст-биродарлар, қариндош-уруғларга бўлган муносабатларда ўз ифодасини топади⁷. Нутқ одоби суҳбатдошлар ўртасида алоқа ўрнатиш, хурмат маъносини ифодалаш, мулоқот мавқеини аниқлаш, мулоқот учун ижобий эмоционал вазият яратиш ва тингловчига таъсир қилиш каби бир қатор коммуникатив функцияларга эгаллиги билан ҳам характерланади⁸.

Биз нутқ одоби деганда, маълум бир жамоа, ижтимоий гуруҳ ичида уларнинг маданият меъёрлари, қоидаларига риоя қилиш ҳамда уларни хурмат қилиш орқали нутқ сўзлаш, фикр ифодалашни тушунамиз. Нутқ одоби кишининг ўзгалар билан мулоқотда бўлиши жараёнида юзага келувчи фаолиятдир. Ҳар қандай нутқ одоби сўзловчининг ақлий, маънавий ва маданий етуклик даражаси билан баҳоланади.

Нутқий шароитнинг расмий ёки норасмийлиги, суҳбатдошларнинг яқинлик даражаси, ёши, жинси, миллати каби бир қатор омиллар нутқ одобининг намоён бўлишида катта аҳамият касб этади. Ҳар бир вазият, ҳолат ўзига хос нутқ одобини талаб қилади. Масалан, телефонда гаплашиш, транспорт воситаларида бегона инсонларга мурожаат қилиш, имтиҳонда жавоб

---

⁶ Сабрина Б. Жамоат этикети. – Т.: Янги аср авлоди, 2011. – Б. 25.

⁷ Аасамаа И. Яхши фазилят инсонга зийнат. – Т.: Ўзбекистон, 1975. – 173 б.; Сабрина Б. Этикетнинг олтин китоби. – Т.: Янги аср авлоди, 2010. – 291 б.; **Формановская Н.И.** Русский речевой этикет: лингвистический и методический аспекты. – М.: Высшая школа, 1967. – 160 с.; **Формановская Н.И.** **Употребление русского речевого этикета.** – М.: Русский язык, 1982. – 130 с.; Тўраева О. Оилавий ҳаёт этикаси ва психологияси. – Т.: Ўқитувчи, 1990. – 222 б.; Тўлаганова Т.М. Адаб дурдоналари ва ахлоқ. – Т.: Ёзувчи, 1999. – 20 б.; Усмонов М. Одобрнома. – Т.: ФАН, 1991. – 164 б.; Сафо Очил. Инсон зийнати одобдур. – Т.: Ўқитувчи, 1996. – 198 б.

⁸ Аршавская Е.А. Речевой этикет современных американцев США (на материале приветствий) // Национально-культурная специфика речевого поведения. – М.: Наука, 1977. – С. 268-277.

бериш, дўст ва биродарлар билан суҳбатлашиш, фарзанд билан сўзлашиш кабилар умумий одоб-ахлоқ қоидаларига амал қилишни талаб қилувчи ҳолатлар бўлишига қарамай, ушбу шароитлардаги нутқ одоби бир-биридан бироз бўлса-да фарқланади. Жиддийлик, самимийлик, хушчакчаклик, очиккўнгиллик, оқиллик, илтифотлилик каби хислатлар юқоридаги нутқий вазиятларга қараб ифода этилади.

Нутқ одоби ҳар бир миллатнинг тилида миллийликка хос бўлган жиҳатлар орқали намоён бўлади. Масалан, ўзбекларда ота-оналар бир-бирларига *онаси, دادаси* деб ёки исмларини айтиб мурожаат қиладилар. Инглиз оилаларида эса, *father, mother* эмас, балки *dear (азизим), darling (жоним)* каби мурожаатлар тез-тез учрайди. Ўзбек оилаларида барчанинг олдида эр-хотиннинг бир-бирига *азизим, жоним* деб мурожаат қилиши одоб-ахлоқ қоидаларига тўғри келмайди. Ёки инглизлар саломлашиш жараёнида бош кийимни ечишни, кўп ҳолларда об-ҳаво борасида сўз юритишни, ўзбеклар эса қўлини кўксига қўйиб сўрашиш чоғида суҳбатдошининг оила аъзолари, унинг шахсий ишлари борасида батафсил сўраб-суриштиришни нутқ одобининг меъёри деб биладилар. Ҳар бир халққа хос бўлган урф-одатлар, байрам ва анъаналар, миллий тадбирлар нутқ одобининг турли мамлакатларда ўзига хос намоён бўлишини кўрсатиб беради.

Нутқ одоби кишининг хатти-ҳаракатлари ва лисоний фаолиятининг умумий жамланмаси сифатида ҳам баҳоланади. У саломлашиш, узр сўраш, илтимос қилиш, миннатдорчилик билдириш, табриклаш, мурожаат қилиш каби фаолиятларда ўз ифодасини топади. Кўча, ишхона, уй, ўқув даргоҳлари, кино, театр каби кўплаб жойларда кишилар ўзига хос бўлган нутқ одобини ифода этадилар. Меҳмон кутиш, меҳмонга бориш, байрам ва тадбирларда иштирок этиш, йиғилишларда қатнашиш, дўстлар билан суҳбат қуриш каби бир қатор фаолиятлар ҳам бир-биридан фарқланувчи нутқ одоби қоидаларига риоя қилишни ҳар бир кишидан талаб қилади.

Юқоридаги фикрлардан маълум бўладикки, нутқ маданиятининг этик аспекти кишининг нутқида одоб ва ахлоқ қоидаларига оид муаммоларни,

вазиятга қараб нутқ сўзлаш, маънавий ва маданий тарбиянинг нутқдаги ифодаси каби бир қатор масалаларни назарий жиҳатдан ўрганади.

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, тилда меъёр билан боғлиқ қоидаларга риоя қилиш, нутқнинг тўғрилиги, аниқлиги, тозаллиги, жўялилиги, мантиқийлиги каби бир қатор коммуникатив сифатларга қўйилган талабларга амал қилиш, нутқ одоби билан боғлиқ бўлган қонуниятлар ҳамда нотиклик назарияси асослари сирларидан бохабар бўлиш мулоқот жараёнида юқори нутқ маданиятини таъминлашнинг муҳим омилдир.

Адабиётлар рўйхати:

1. Қосимов Э.Й. Шифокорнинг нутқ маданияти ва бемор билан мулоқот санъати. – Т.: Шарқ, 2002. – Б. 13.
2. Маматов А.Э. Нутқ маданияти ва тил нормасига оид терминлар ва тушунчалар изоҳи. – Т.: Вауоз, 2014. – Б. 21.
3. Қудратов Т. Нутқ маданияти асослари. – Т.: Ўқитуви, 1993. – Б. 77.
4. Пўлатов И., Аҳмедова Ҳ. Нутқ маданияти усуллари. – Т.: Fan va texnologiya, 2008. – Б. 27.
5. Формановская Н.И. Русский речевой этикет: лингвистический и методический аспекты. – М.: Высшая школа, 1967. – С. 160.
6. Сабрина Б. Жамоат этикети. – Т.: Янги аср авлоди, 2011. – Б. 25.
7. Аасамаа И. Яхши фазилат инсонга зийнат. – Т.: Ўзбекистон, 1975. – 173 б.; Сабрина Б. Этикетнинг олтин китоби. – Т.: Янги аср авлоди, 2010. – 291 б.
8. Формановская Н.И. Русский речевой этикет: лингвистический и методический аспекты. – М.: Высшая школа, 1967. – 160 с.
9. Формановская Н.И. Употребление русского речевого этикета. – М.: Русский язык, 1982. – 130 с.;
10. Тўраева О. Оилавий ҳаёт этикаси ва психологияси. – Т.: Ўқитувчи, 1990. – 222 б.;

11. Тўлаганова Т.М. Адаб дурдоналари ва ахлоқ. – Т.: Ёзувчи, 1999. – 20 б.;
12. Усмонов М. Одобрнома. – Т.: ФАН, 1991. – 164 б.; Сафо Очил. Инсон зийнати одобдур. – Т.: Ўқитувчи, 1996. – 198 б.
13. Аршавская Е.А. Речевой этикет современных американцев США (на материале приветствий) // Национально-культурная специфика речевого поведения. – М.: Наука, 1977. – С. 268-277.